

9 (ԱՐ. 425)

F-ST

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔԵԹՅԱՆ

ԱՐԵՎԱՏԱՀԱՅԵՐԻ
ԲՈՒԱԳԱՂԹԸ
ԵՎ ՍՓՅՈՒԹՔԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՅՐԵԱԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

18971 բ.

Հ. ՈՒ. ՄԵԼԻՔՄԵԹՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ
ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ
ԵՎ ՍՓՅՈՒԻՔԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(1915—1940 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1975

Գրեում բացահայտված է առաջին համաշխարհային պատերազմի արդիներին բուրքական կառավարության կողմից կազմակերպված հայերի ցեղասպանության հաղահականությունը, ցույց է տրված արևմտահայերի տարագրությունն ու սփյուռքի կազմավորումը. շարադրված է հայրենադարձության իշականացման առաջին խանամյակի պատմությունը: Այդ առնչությամբ ԾԵԽԱՐՔՎԱԾ է, արևմտյան տերությունների կողմից հայկական հարցի ԾԵԽԱՓՈԽՈՒՄԸ, հայ զաղրականության ճակատագրի ԾԿԱՏՄԱՄԲ Ազգերի լիգայի Երկիրի ժաղականությունը, ինչպես նաև հայրենադարձության շուրջ սփյուռքում տեղի ունեցած պայմանը. ՀՕԿ-ի, հայրենակցական միությունների ու բարեկործական մի շաբ ՑԱՍՏԱՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ գործունեությունը:

Մ 10604-15
704(02)-75 29-74

© Երևանի համալսարանի
Հրատարակություն, 1975 թ.

109596

МЕЛИКСЕТАН ОВИК УХТАНЕСОВИЧ

ДЕПОРТАЦИЯ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И
РЕПАТРИАЦИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ АРМЯН
В СОВЕТСКУЮ АРМЕНИЮ
1915—1940 гг.

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1975

Հայաստանը, գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի սահմանագծում, հնուց ի վեր դարձել է հոռմեական ու պարսկական, բյուզանդական ու արաբական, սելջուկյան ու մոնղոլական և թուրք-օսմանյան հորդաների ավերիչ արշավանքների ահեղ ուազմաղաշտ Թեպետ հայ ժողովրդի բազմադարյան անցյալը լի է օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարի անմռուաց դրվագներով, սակայն, երկար ժամանակ զրկված լինելով ինքնուրույն պետականությունից, Հայոց աշխարհը հաճախ անխնահրի ու սրի է մատնվել, ոչնչացվել է բնակչությունը, թալանվել է նրա ունեցվածքը և ամայացվել երկիրը: Այդ պատճառով էլ մինչև ներկա դարի առաջին քսանամյակը տեսած վերջին մի քանի հարյուրամյակների ուազմա-քաղաքական դաժան մրցակցության հետևանքով աստիճանաբար հայագրկվում էր Հայաստանը և նրա տերիտորիայում հաստատվում էր թուրք-մահմեդական ցեղերի գերակշռությունը:

Այգպիսի պատճաններում հայ ժողովրդի որոշ մասը հածախ հարկադրված է եղել հեռանալ հարազատ երկրից, ոիմել վանդիստության, գաղթել դեպի օտար հորիզոններ։ Ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար այդպես հիմք դրվեցին հայկական գաղթօջախներին աշխարհի տարրեր անկյուններում։

Երկրի ավերումներն ու ժողովրդի արտագաղթը պարբերական բնույթ ստացան հատկապես 16-րդ դարի սկզբներից, երբ Հայաստանը կովախնձոր դարձավ իր երկու գիշատիչ հաւեանների՝ սեֆյան Պարսկաստանի և օսմանյան Թուրքիայի

Միջև: Մոտ մեկուկես դար ենթարկվելով նրանց կործանարար՝ ասպատակումներին, 1639 թվականին Հայաստանը բաժանվեց երկու մասի: Նրա մեծագույն՝ արևմտյան մասն անցավ Թուրքիային, իսկ արևելյանը՝ Պարսկաստանին:

Հետագայում, 1828 թ. Թուրքմենշայի պայմանագրով, Արևելյան Հայաստանն անցավ Իռուսաստանի տիրապետության տակ: Հայ ժողովրդի այդ հատվածն իր բախտն ընդմիշտ կապեց ոռւս ժողովրդի հետ և Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության շնորհիվ ձեռք բերեց ազգային վերածնդի լայն հնարավորություններ:

Դժբախտաբար, հայ ժողովրդի մեծ մասը մնաց Արևելքի արյունուղարք բոնակալության՝ օսմանյան Թուրքիայի անտանելի լծի տակ և երկար ժամանակ շարունակում էր ենթարկվել դաժան հալածանքների: Թուրքական շովինիստները, հետեղ դականորեն հետապնդելով համաթուրքական-համամահմեդական քաղաքական որոշակի ծրագիր, տասնամյակների ընթացքում սիստեմատիկ կոտորածներով, կրոնափոխությամբ ու բոնագաղթեցումներով աստիճանաբար նվազեցնում էին հայության թիվը՝ նրա իսկ պատմական հայրենիքում:

Իսկ երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը թուրքական կառավարությունն ու սՄիություն և առաջադիմություն («Եթթիհատ վե թերագգը») կուսակցությունը նախօրոք մշակած պլանով ոչնչացրին մեկուկես միլիոնից ավելի հայերի, իսկ մնացածներին արտաքսեցին դեպի արաբական անապատները, ուղղակի հայազրկելով Արևմտյան Հայաստանը:

Այսպիսով, օսմանյան Թուրքիայի ճիրաններում բազմիցս ենթարկվելով գաղանային հողատումների, առաջին համաշխարհային պատերազմի հորձանքներում խեղդվեց ու կիզիչ անապատների ավագուտներում իր մահը գտավ արևմտահայության մեծամասնությունը:

Նրանք, ովքեր զրկված իրենց հայրենի օջախներից անցան մարդկային պատմության մեջ գրեթե իր նախընթացը շունեցող գողգոթայով ու ապրեցին մահվան բոլոր սարսափները, բայց մնացին կենդանի, արաբական անապատներից ցրվեցին

դեպի աշխարհի սարքեր երկրներ, ստվարացնելով Հայկական նախկին գաղթօջախները:

Արևմտահայության տարագիր բեկորները, որոնք հայրենազորկ դեգերում էին օտար ու անհյուրընկալ հորիզոններում, սպասում էին, որ պատերազմը վերջանալուց հետո, մեծ տերությունները, որոնք ազատության ու անկախության վերաբերյալ բազում խոստումներ էին շռայլել նրանց, հաշվի կառնեն իրենց ծառայություններն ու տառապանքները և հնարավորություն կստեղծեն վերադառնալու հայրենիք, Բայց պատերազմից հետո էլ հայ գաղթականության վիճակը դարձյալ մնում էր անորոշության մեջ։ Ամենուրեք նրանք գտնվում էին թշվառության մեջ, իսկ մի շարք երկրներից ուղղակի զանգվածաբար դուրս էին մղվում և ոչ մի տեղ ասպնջականություն չէր տրվում նրանց։ Այդ պայմաններում բոլոր «բարեկամներից» խարված սփյուժանայերի միակ նույն ու սպավենը դարձավ 1920 թ. նոյեմբերին Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը։ Հայրենաբարադ սփյուռքահայ աշխատավորական զանգվածները դասակարգացին հստակ տրամաբանությամբ վճռականորեն դիմուղվեցին դեպի իրենց հական հանգրվանը, անվերապահորեն կանգնեցին Սովետական Հայաստանի պաշտպանության դիրքերում և ցանկություն հայտնեցին ներգաղթելու իրենց նոր, աղատագրված հայրենիքը։

Սփյուռքահայերի մեջ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու ձգտումն առավել հրամայական դարձավ լոգանի կոնֆերանսից հետո, կոնֆերանս, ուր արևմտյան տերություններն ու քեմալականները վերջնականապես գերեզմանեցին հայկական հարցը, ձեականորեն այն կտակելով Ազգերի լեգայի տնօրինությանը։

Իրան հակառակ, սովետական կառավարությունը, որպես աշխատավոր զանգվածների շահերի իսկական պաշտպան, իր գոյության առաջին իսկ օրերից լրջորեն զբաղվեց ինչպես երկրում կուտակված արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման, այնպես էլ սփյուռքահայ աշխատավորների առավել

գժվարին կացության մեջ գտնվող մասի հայրենադարձության իրականացման գործով:

Հայ ժողովուրդը, որը դարեր շարունակ տևել և զգացել է միայն կոտորածների ու բռնագաղթերի սարսափներն ու դառնովյունները, սովետական կարգերի շնորհիվ հնարավորություն ստացավ հավաքվելու իր նոր, սոցիալիստական հայրենիքում: Դրանում ակնառու կերպով դրսեորվեցին սոցիալիստական սիստեմի առավելությունները, նախկինում ամեն կողմից հալածված ու բգկտված հայ ժողովրդի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության լենինյան ազգային քաղաքականության կենսագործման լավագույն վկայությունը:

Աշխարհով մեկ սփոված տարագիր հայության հայրենապարձությունը սովետական իշխանության շնորհիվ մեր ժողովրդի ծեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկն է, պատմական բազմանշանակալից մի իրադարձություն մեր բազմադարյան պատմության մեջ: Հայրենադարձությունը հայ ժողովրդի կոնսոլիդացիայի ու հետագա զարգացման կարևոր գործոններից մեկն է:

Սակայն մինչև վերջերս անբավարար էին ուսումնասիրվել ու գիտականորեն լուսաբանվել արևմտահայերի զանգվածային կոտորածներն ու բռնագաղթը: Տակավին խոպան է մնում սփյուռքահայերի հայրենադարձության պատմությունը: Դեռ ավելին, այդ իրադարձությունները հաճախ միտումնավոր կերպով խեղաթյուրվում են թուրքական, եվրոպական ու ամերիկյան, ինչպես նաև բուրժուազդական պատմագրության կողմից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներից սկսած հայկական ջարդերի ու բռնագաղթի վերաբերյալ թե՛ հայերի և թե՛ օտարների կողմից, հատկապես արտասահմանում, բավականին ստվար գրականություն է ստեղծվել, որի գնահատումն, անշուշտ, ուշադրության արժանի, սակայն ներկայումս մեր նպատակներից ու հնարավորություններից գուրս գործ է: Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ դրա մի զգալի մասը անձնական հիշողություններ ու երկրորդական նյութեր են, որոնց մեջ անվերապահ հայտարարություններ ու ինքնախարազանման

ուշացած փաստարկումներ՝ որքան ուզեք, իսկ արժեքավոր գործեր, բազմակողմանի ու փաստալից ուսումնասիրություններ՝ շատ սակավ: Թուրքիայում կազմակերպված հայկական կոտորածներն ու տարագրությունները մինչև վերջերս անհրաժեշտ ուշադրության չեին արժանացել և բավարար վերլուծության ենթարկվել նաև սովետահայ պատմագիտության կողմից: Այդ բացը լրացնելու լուրջ քայլեր էին պատմական գիտությունների գոկտորներ Զ. Ս. Կիրակոսյանի¹, Մ. Վ. Արգումանյանի² արժեքավոր հետազոտությունները և «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի և նյութերի հարուստ ժողովածուն:³ Այդ հարցերին հանգամանորեն անդրադարձել են նաև պրոֆեսորներ Ար. Մնացականյանը⁴, Վ. Պարսամյանը⁵, Ե. Սարգսյանը⁶ և Ա. Հարությունյանը⁷:

Սակայն, ինչպես նշվեց, գրեթե շի ուսումնասիրվել սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը: Այն միայն մասսամբ շոշափվել է այլ հարցերին նվիրված աշխատություններում, երբեք շղանալով հատուկ հետազոտության առարկա: Մինչդեռ դրա պատմագիտական և քաղաքական նշանակությունն անժխտելի է:

Հանրահայտ է, որ միայն Հայաստանում հաղթանակած սովետական հշխանությունը փրկության իրական ուղի բացաց օտարության մեջ դեգերող սփյուռքահայ աշխատավորների համար: Մինչդեռ երկրից ընդմիշտ վտարված դաշնակցական

¹ Զ. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:

² Մ. Արզումանյան, Հայաստան—1914—1917, Երևան, 1969.

³ Геноцид армян в Османской империи, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966.

⁴ Ար. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուսև և համաշխարհային հաստրակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

⁵ Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917 թթ.), հ. 3-րդ, Երևան, 1967:

⁶ Ե. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, (1914—1918), Երևան, 1964:

⁷ Ա. Արյունյան, Կավказский фронт 1914—1917 гг., Ереван, 1971.

գրչակները, կամայականորեն կեղծելով փաստերը և զանալով իրենցից հեռացնել պատասխանատվությունը, փորձում են մեղադրել սովետական կառավարությանը դադութահայքի նկատմամբ անհոգատարության մեջ, պնդելով, թե իր նա չի ուզել և չի ուզում ներգաղթ կազմակերպել, թե փակել է երկրի դռները նրանց առաջ և այլն: Հայրենադարձության հենց միայն առաջին քսանամյակի պատմության վերհանումը, շնորհելով արդեն 1946—1948 թվականների մեծ հայրենադարձության և մինչև այսօր շարունակվող տունդարձի մասին, ակնառու կերպով մերկացնում է հայկական հարցի ավանդական շարաշահողներին՝ արևմտյան տերություններին, որոնք քիչ մեղք չունեն արևմտահայության ճակատագրի այնքան ողբերգական ընթացքի մեջ: Դա միաժամանակ՝ բացահայտում է հայրենադարձության հարցում սովետական իշխանության դեմ դաշնակցության կատարած լարախաղացությունների էությունն ու նպատակը և սովետական կառավարության ու կոմոնիստական կուսակցության հոգատար վերաբերմունքը հայ տարագիրների նկատմամբ:

Սփյուռքահայ աշխատավորների 1921—40 թթ. հայրենադարձությունը որոշ շափով լուսաբանվել է ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմի կողմից հրատարակված «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925» ժողովածուի մեջ⁹, Հովհաննես Շակորյանի գրքում⁹ և Ա. Խուդաբերյանի հոդվածում¹⁰:

Այդ տարիների հայրենադարձության վերաբերյալ առանձին հոդվածներ ու հաղորդումներ են լույս տեսել նաև սովետահայ և սփյուռքահայ պարբերական մամուլի էջերում:

1921—1940 թթ. ներգաղթին և դրա հետ կապված այլ հարցերին մասնակիորեն անդրադարձել են նաև Ա. Մ. Հակոբ-

⁸ «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, Երևան, 1926:

⁹ Հավին Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան (տպագրություններ և տառապմասիրություններ), Փարիզ, 1929:

¹⁰ Տե՛ս «Նոր ուղի», ամսագիր, Երևան, 1929, № 6, էջ 122—131, Ա. Խուդաբերյան, ներգաղթը և գաղթականության բնակեցումը Հայաստանում:

յանը¹¹, Հ. Մ. էլլիբեկյանը¹², Ս. Վ. Խարմանդարյանը¹³, Վ. Ն. Ներկարարյանը¹⁴, Վ. Գ. Մելիքսեթյանը և Հ. Մ. Կարապետյանը¹⁵, Ս. Պ. Աղայանը և Ե. Մ. Խալեյյանը¹⁶; Այն ընդհանուր ձևով տրվել է նաև ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատոր աշխատության 7-րդ հատորում¹⁷ և «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» աշխատության մեջ¹⁸; Սակայն վերոհիշյալ աշխատություններից ու հեղինակներից ոչ մեկը նպատակ չի ունեցել ամբողջական ձևով ներկայացնելու հայրենադարձության պատմությունը: Ներկա ուսումնասիրությունը մի փորձ է լուսաբանելու առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից փրկված և բռնազարդի միջոցով արարական անապատները քշված ու այնտեղից աշխարհով մեկ սփոված տարագիր հայության որոշ մասի հայրենադարձությունը 1921—1940 թթ. իրականացնելու ուղղությամբ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության գործունեության պատմությունը: Այդ առնչությամբ մենք աշխատել ենք բացահայտել նաև օտարերկրյա բարեգործական մի շարք

¹¹ Ա. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), Երևան, 1955, էջ 315—317:

¹² Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1949, № 2, էջ 17—26, Հ. Մ. Էլլիբեկյան, Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան:

¹³ С. В. Хармандарян, Армянская ССР в первый год новой экономической политики, Ереван, 1955, стр. 144—151.

¹⁴ Վ. Ն. Ներկարարյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան երկրքժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), Երևան, 1956, էջ 279—284:

¹⁵ «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության», պրակ. 2-բառերկան, 1958:

¹⁶ Սույնը, պրակ 3-րդ, 1960:

¹⁷ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 7, Երևան, 1967:

¹⁸ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967:

Հաստատությունների, Հայաստանի օգնության կոմիտեի՝ Հայրենակցական, վերաշինաց և այլ անուններով սփյուռքում գործող միությունների ու կազմակերպությունների գործունեությունը։ Մերկացված է Ազգերի լիգայի երկդիմի խաղերի էությունը, ցույց են տրված մեծ հումանիստ Ֆրիտյոֆ Նանսենի ջանքերը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ և հարակից այլ հարցեր։

Աշխատության մեջ օգտագործված են վերը նշված հարցերի վերաբերյալ կուսակցական ու պետական որոշումները, սովետահայ ու սփյուռքահայ պարբերական մամուլը և թեմային փոքրիշատե առնչվող գրականությունը։ Մեզ համար հիմնական աղբյուր են հանդիսացել առավելապես արխիվային նյութերն ու փաստաթղթերը, որոնց ճնշող մեծամասնությունը առաջին անգամ բարձրացվում և գիտական շրջանառության մեջ է դրվում մեր կողմից։ Օգտագործված են նաև զգալի քանակությամբ հրապարակված, բայց մինչեւ այժմ քիչ ուշադրության արժանացած սկզբնաղբյուրներ ու նյութեր։

Պետք է նշել, որ տվյալ թեմայի լուսաբանումը կապված է մի շարք դժվարությունների հետ։ Ամենից առաջ անբաղարար են սփյուռքահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակը բնութագրող նյութերը, 20-ական թվականներին պարբերաբար շեն ստացվել գաղութահայ բազմաթիվ թերթեր, ամսագրեր և այլն, ուր կարելի կլիներ այդ մասին գտնել անհրաժեշտ տեղեկություններ ու տվյալներ։ Խիստ անբավարար են պահպանված և մշակված նաև արխիվային նյութերը, հաճախ, միենույն հարցի շուրջը եղած տարբեր փաստաթղթերում, միանգամայն տարբեր ու հակասական տվյալներ կան։ Զեն պահպանվել ու մեզ շեն հասել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոշումներ և այլ նյութեր երկրում գտնվող արևմասհայ գաղթականության հարցի լուծման և սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ։ Դա հետևանք է այդ աշխատանքների հապճեպ կատարման, սովետական պետական ապարատի նոր կազմակերպվածության, համապատասխան կադրերի ու անհրաժեշտ միջոցների բացակայության և այլ գործոնների։

Հարկ է եղել կատարել բազմակողմանի պրատումներ, որպեսզի գոնե որքան հնարավոր է ընդհանուր գծերով վերականգնվի գերագույն ջանքեր կլանած անձնուրաց աշխատանքի այն պատկերը, որն ակնառու կերպով ցուցադրում է հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ուշադրությունն ու հոգատարությունը:

Սույն աշխատությունը, լինելով սփյուռքահայերի հայրենադրձության առաջին քսանամյակի պատմության ուսումնասիրության առաջին ծավալուն փորձը, բնավ հավակնություն չունի տալու այդ կնճռոտ պրոբլեմի հետ կապված բոլոր հարցերի սպառիշ ու անթերի լուսաբանումը:

Սփյուռքահայ աշխատավորների ներգաղթը Սովետական Հայաստան, որն սկիզբ առավ սովետական իշխանության առաջին իսկ տարիներին, շարունակվում է մինչև օրս։ Ազգահավաքման հայրենասիրական, իրադարձություններով հարուստ այդ աննախընթաց շարժման ամբողջական պատմությունը դեռևս կարոտ է լուրջ ուշադրության։